

UDK: 81'367.7

Mexribon MAHMUDJONOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi, PhD
E-mail: mexribonmaxmudjonova@gmail.com

SamDCHTI dotsenti, PhD M.Oblokulova taqrizi asosida

STRUKTUR TILSHUNOSLIKDA VALENTLIK HODISASINING TALQINI

Annotatsiya

Valentlik hodisasi tilshunoslikda so'zlarning sintaktik va semantik bog'lanish qobiliyatini ifodalovchi muhim tushuncha sifatida qaraladi. Bu hodisa so'zlarning gap ichida qanday munosabatda bo'lishini, ularning bir-biriga bog'lanish darajasini va talab qilinadigan to'ldiruvchilar soni hamda turini aniqlashga yordam beradi. Sintaktik birliklarning shakllanishi va ularning ma'nosini to'g'ri anglashda valentlik nazariyasi markaziy o'rin tutadi. Ushbu maqolada valentlik hodisasining tilshunoslikdagi talqini, uning nazariy asoslari, turli tillardagi namoyon bo'lishi va amaliy ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: struktur tilshunoslik, sintaktik va semantik bog'lanish, valentlik hodisasi, integratsiya, madaniyat, so'zlar.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЕНОМЕНА ВАЛЕНТНОСТИ В СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Явление валентности считается важным понятием в языкознании, выражающим синтаксическую и семантическую связь слов. Это явление помогает определить, как слова соотносятся друг с другом в предложении, степень их связи друг с другом, а также количество и тип необходимых дополнений. Теория валентности играет центральную роль в формировании синтаксических единиц и правильном понимании их значения. В данной статье рассматривается трактовка явления валентности в языкознании, его теоретические основы, проявления в разных языках и практическое значение.

Ключевые слова: структурная лингвистика, синтаксическая и семантическая связь, явление валентности, интеграция, культура, слова.

INTERPRETATION OF THE VALENCY PHENOMENON IN STRUCTURAL LINGUISTICS

Annotation

The phenomenon of valency is considered an important concept in linguistics, expressing the syntactic and semantic connection of words. This phenomenon helps to determine how words relate to each other in a sentence, the degree of their connection to each other, and the number and type of required complements. The theory of valency plays a central role in the formation of syntactic units and the correct understanding of their meaning. This article discusses the interpretation of the phenomenon of valency in linguistics, its theoretical foundations, manifestations in different languages, and practical significance.

Key words: structural linguistics, syntactic and semantic connection, phenomenon of valency, integration, culture, words.

Kirish. Tilshunoslik - bu inson tilini chuqur o'rganishga bag'ishlangan ilmiy soha bo'lib, u tilning tuzilishi, ishlatilishi, rivojlanishi hamda uning jamiyatdagi o'rni va funksiyalarini tahlil qiladi. Til insoniyat madaniyatining ajralmas qismi hisoblanib, har bir insonning fikrini ifodalash, bilim almashish va ijtimoiy munosabatlarni o'rnatish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bois, tilshunoslik nafaqat tilning nazariy asoslarini yaratish, balki uning amaliy qo'llanilishiga ham katta e'tibor qaratadi. Inson tilining murakkab va ko'p qirrali tizimini o'rganish tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biridir. Tilshunoslikning tadqiqot doirasi keng bo'lib, u tilning barcha darajalarini -tovushlar tizimi, so'zlarning ichki tuzilishi, gaplarning shakllanishi, ma'no va kontekstda ishlatilishini o'z ichiga oladi. Bu soha fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika, pragmatika kabi yo'nalishlarga bo'linadi, har biri tilning ma'lum bir qirrasini chuqur o'rganadi. Masalan, fonetika va fonologiya

tovushlarning paydo bo'lishi, ularning tizimi va funksiyalarini o'rgansa, morfologiya so'zlarning tuzilishi va shakllanish qoidalarini tahlil qiladi. Sintaksis so'zlarning gap ichidagi joylashuvi va ularning o'zaro bog'lanishini o'rganadi, semantika esa so'z va gaplarning ma'nosini tahlil qiladi. Pragmatika esa tilning kontekstga bog'liq ishlatilishini o'rganib, muloqot jarayonidagi ma'no va niyatlarni ochib beradi. Tilshunoslikning rivojlanishi inson tafakkuri, madaniyati va jamiyat taraqqiyotiga bevosita bog'liqdir. Til orqali inson o'z fikrini ifodalaydi, bilim almashadi va ijtimoiy munosabatlarni o'rnatadi. Shuning uchun tilshunoslik nafaqat tilning nazariy asoslarini yaratadi, balki uning amaliy qo'llanilishiga ham katta e'tibor qaratadi. Zamonaviy davrda tilshunoslik kompyuter texnologiyalari, sun'iy intellekt va tilni avtomatik qayta ishlash sohalari bilan chambarchas bog'lanib, tilni o'rganish va o'rgatish jarayonlarini yanada takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Bu esa tilshunoslikning yangi yo'nalishlari va

metodlarini rivojlantirishga imkon yaratadi. Tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri tilning sintaktik tizimini o'rganishdir. Sintaksis tilning gaplar tuzilishini, so'zlarning bir-biri bilan bog'lanish qoidalarini o'rganadi. Bu borada valentlik nazariyasi muhim ilmiy yondashuvlardan biri hisoblanadi. Valentlik nazariyasi tilning sintaktik va semantik jihatlarini chuqur tahlil qilishga yordam beradi, gaplarning tuzilishini va ularning ma'nosini aniqroq tushunishga xizmat qiladi. Ushbu nazariya yordamida tilshunoslar tilning murakkab tizimini o'rganishda yangi imkoniyatlar ochib, tilni o'rganish va o'rgatishda samaradorlikni oshiradilar.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda valentlik tushunchasi so'zlarning boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatlarini tavsiflaydi. Bu, asosan, fe'llar bilan bog'liq bo'lib, ular gapning markaziy elementi sifatida o'zidan keyin turadigan to'ldiruvchilar soni va turini belgilaydi. Fe'llning valentligi uning sintaktik va semantik talablarini aks ettiradi. Masalan, ba'zi fe'llar faqat sub'ektni talab qilsa, boshqalari qo'shimcha to'ldiruvchilarni, masalan, ob'ekt yoki ko'rsatkichlarni ham talab qiladi. Bu talablar fe'llning valentlik darajasini ko'rsatadi va gapning tuzilishiga ta'sir qiladi. Valentlik nazariyasi tilning sintaktik tizimini chuqurroq tushunishga yordam beradi. So'zlarning valentligi ularning gap ichidagi o'rnini va funksiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Fe'llning valentligi uning semantik vazifalari bilan ham bog'liq bo'lib, u qaysi turdagi ishtirokchilarni talab qilishini ko'rsatadi. Bu esa gapni to'g'ri tuzish va uning ma'nosini aniq ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, valentlik so'zlarning sintaktik birliklarni hosil qilishdagi o'zaro ta'sirini ham ko'rsatadi. Struktur tilshunoslikda valentlik hodisasi sintaktik tahlilning asosiy qismi hisoblanadi. Fe'llning valentligi uning sintaktik qoidalarini belgilaydi va gapning umumiy tuzilishini shakllantiradi. Bu jarayonda fe'l o'zidan keyin keladigan to'ldiruvchilarni aniqlaydi va ularning sintaktik o'rnini belgilaydi. Shuning uchun valentlik nazariyasi gapdagi so'zlarning o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi. Bu yondashuv tilning strukturaviy xususiyatlarini o'rganishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Valentlik hodisasi turli tillarda turlicha namoyon bo'ladi. Har bir tilning o'z sintaktik qoidalari va morfologik xususiyatlari mavjud bo'lib, ular fe'llarning valentlik darajasiga ta'sir qiladi. Ba'zi tillarda fe'llar ko'p to'ldiruvchilarni talab qilsa, boshqalarida bu talablar cheklangan bo'lishi mumkin. Tilning morfologiyasi va sintaksisi o'rtasidagi o'zaro bog'lanish valentlik hodisasini yanada murakkablashtiradi. Shu sababli, valentlik nazariyasi tilshunoslikda tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama va natijalar. Valentlik hodisasining amaliy ahamiyati tilni o'rganish va o'rgatishda katta. Til o'rganayotgan shaxslar uchun fe'llning valentligini tushunish gap tuzishni osonlashtiradi, chunki ular so'zlarning qanday bog'lanishini va qaysi to'ldiruvchilar talab qilinishini biladilar. Til o'rgatishda valentlik nazariyasiga asoslangan metodlar qo'llanilib, o'quvchilarga sintaktik tuzilmalarni yaxshiroq anglash imkoniyati yaratiladi. Bundan tashqari, kompyuter lingvistikasi sohasida valentlik nazariyasi tilni avtomatik qayta ishlashda, masalan, gaplarni tahlil qilish va sintaktik daraxtlar yaratishda qo'llaniladi [1].

Tilshunoslikda valentlik hodisasining rivojlanishi til nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda valentlik nazariyasi asosiy tushuncha sifatida ishlatilmoqda va bu sohada yangi yondashuvlar, metodlar ishlab chiqilmoqda. Bu esa tilni o'rganish va o'rgatishda, shuningdek, tilni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Valentlik nazariyasi tilning sintaktik va semantik tizimlarini yanada chuqurroq o'rganishga imkon beradi. Shuningdek, valentlik hodisasining murakkabligi va uning tilning turli darajalarida namoyon bo'lishi tilshunoslarga yangi savollar va muammolarni keltirib chiqaradi. Fe'llarning valentlik darajasini aniqlashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar, so'zlarning kontekstga bog'liq valentlik o'zgarishlari va til ichidagi variantliklar bu sohada chuqur tadqiqotlarni talab qiladi [3].

Bu muammolarni hal qilish uchun lingvistik va kompyuter texnologiyalarining integratsiyasi, yangi nazariyalar va yondashuvlar ishlab chiqilishi zarur. Valentlik hodisasi tilning sintaktik va semantik tizimlarini birlashtiruvchi ko'priq vazifasini bajaradi. U tilning strukturaviy xususiyatlarini va ma'nolarini o'zaro bog'lab, so'zlarning gap ichidagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Bu esa tilshunoslikda so'zlarning roli va ularning o'zaro munosabatlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Valentlik nazariyasi tilni chuqurroq o'rganish, uning qonuniyatlarini aniqlash va tilni samarali o'rgatish uchun zarur bo'lgan nazariy asoslarni yaratadi [4].

Strukturizm metodologiyasi asosida til birliklari tizimli ravishda o'rganiladi: har bir birlik boshqa birliklar bilan o'zaro munosabatda mavjud bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, valentlik hodisasi aynan fe'l atrofida shakllanadigan sintaktik munosabatlarni aniqlash vositasidir. Fe'l nutqning asosiy harakat bildiruvchi yadrosi bo'lib, u boshqa so'zlar - sub'yekt, obyekt, hol, qo'shimcha atributlar - bilan aloqadorlikda bo'lishi mumkin. Aynan shu aloqadorlik soni va turi fe'llning valentlik salohiyatini ifodalaydi. Masalan, ba'zi fe'llar bitta ishtirokchiga (monovalent), boshqalari ikki (divalent) yoki uchta (trivalent) ishtirokchiga ehtiyoj sezadi. "Yomg'ir yog'di" tipidagi gaplarda faqat birgina valentlik mavjud bo'lsa, "O'qituvchi darsni tushuntirdi" gapida uch valentlik aniqlanadi: sub'yekt (o'qituvchi), obyekt (darsni), va yo'nalish (talabaga - garchi gapda berilmagan bo'lsa ham, mantiqan mavjud). Valentlikning shakllanishi fe'llning semantik asosiga bog'liq bo'lib, u harakatning qanday ishtirokchilar bilan bog'liq bo'lishini belgilaydi. Shu sababli valentlik tushunchasi faqat sintaktik emas, balki semantik jihatdan ham muhim hisoblanadi. Fe'llning semantik tuzilmasi uning sintaktik imkoniyatlariga asos bo'ladi. Struktur tilshunoslar, xususan, L. Tesniyerning ishlamlarida valentlik hodisasi "fe'llning otlar bilan kimyoviy aloqasi"ga o'xshatiladi, bu esa fe'llning o'ziga xos "sintaktik o'rni"ni tushunishga yordam beradi. Har bir fe'l grammatik jihatdan gapni tashkil etuvchi asosiy unsur bo'lishi bilan birga, ma'no jihatidan ham uni aniqlovchi o'q bo'lib xizmat qiladi [5].

Struktur tilshunoslikda valentlik hodisasi asosan sintaktik strukturalarni tahlil qilishda qo'llaniladi. Struktur grammatikalar gapni fe'l atrofida tahlil qiladi, ya'ni fe'l asosida boshqa komponentlarning tartibi, roli va funksiya taqsimoti o'rganiladi. Valentlik bu yerda qanday elementlar gapda bo'lishi zarurligini ko'rsatadi. Misol uchun,

“ishlamoq” fe’li ikki valentlikka ega: kim ishlaydi va qayerda yoki nimada ishlaydi. Gap qurilishida aynan mana shu valentlik asosida ishtirokchilar jalb qilinadi. Agarda gap bu valentlikni to’liq qamrab olmasa, u sintaktik jihatdan noto’liq yoki semantik jihatdan tushunarsiz bo’lib qoladi. Shunday qilib, valentlik faqat grammatik talab emas, balki mantiqiy-axborotiy mukammallikning shartidir. Valentlik strukturalari har doim ham ko’zga ko’rinadigan, ya’ni bevosita ifodalangan komponentlardan iborat bo’lmashligi mumkin [6]. Ba’zida fe’l valentligining ayrim komponentlari kontekstda anglashiladi. Bunday holatlar ellipsis fenomeni bilan izohlanadi. “Kitob o’qidim” gapida “men” subyekt tushuniladi, bu esa valentlikning to’liq amalga oshayotganini ko’rsatadi, garchi subyekt ifodalanmagan bo’lsa ham. Shunday qilib, valentlik hodisasi struktur tahlilda ham, nutqiy tahlilda ham zaruriy komponent hisoblanadi.

Valentlik va fe’lning diatezasi (ya’ni voz kasrlar o’zgaruvi) o’rtasida ham yaqin bog’liqlik mavjud. Ba’zan fe’lning valentlik salohiyati grammatik shakl orqali o’zgaradi. Masalan, faol diatezada “O’qituvchi kitobni o’qidi” bo’lsa, passiv diatezada “Kitob o’qildi” tarzida ifodalanadi. Bu yerda valentlik soni kamaygan emas, balki ishtirokchilarning sintaktik pozitsiyasi o’zgargan. Bu o’zgarishlar struktur tilshunoslikda sintaktik transformatsiyalar doirasida o’rganiladi [7]. Valentlik doimiy son va tartibda bo’lavermaydi. Turli tillarda fe’llarning valentlik xususiyatlari o’zgaruvchan bo’lishi mumkin. Bu esa qiyosiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Masalan, o’zbek tilida ba’zi fe’llar ikki valentlikka ega bo’lsa, boshqa tillarda ayni shu harakat uch valentlikni talab qilishi mumkin. “Berdi” fe’li uchta ishtirokchini talab qiladi: sub’yekt, obyekt, va yo’nalish. Bunday tahlillar struktur yondashuvda universal grammatik modellarni aniqlash uchun asos bo’lib xizmat qiladi. Struktur yondashuvda valentlik faqat gap darajasida emas, balki yirik sintaktik birliklar darajasida ham ko’rib chiqiladi. Gaplar orasidagi bog’lanishlar, matndagi tematik zanjirlar ham fe’lning valentlik salohiyatiga tayanadi. Masalan, matnda birinchi gapda aniqlangan ishtirokchi keyingi gaplarda ifodalanmasa ham, kontekstual valentlik zanjiri

davom etadi. Bu holat anafora va kontekstual bog’liqlikni tashkil etadi [8]. Demak, valentlik matn sathida ham o’z ahamiyatini yo’qotmaydi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, valentlik strukturalari nafaqat tilshunoslik nazariyasida, balki amaliy tilda - tarjimada, til o’rgatishda, sintaktik tahlil va nutq terapiyasida ham katta ahamiyatga ega. Fe’lning nechta ishtirokchini talab qilayotgani, ularni qanday tartibda va qanday shaklda ifodalayotgani tahlil qilinmasdan, to’liq sintaktik tahlil yoki tarjima imkonsizdir. Masalan, ingliz tilidagi “give” fe’li o’zbek tilidagi “bermoq” fe’li bilan valentlik jihatidan mos tushadi, biroq ularning sintaktik realizatsiyasi farq qilishi mumkin. Shunday farqlar tarjimada konversiyaga sabab bo’ladi. Valentlik, shuningdek, derivatsion tilshunoslikda ham dolzarb tushuncha hisoblanadi. So’z yasash jarayonida fe’lning valentlik salohiyati yangi hosil bo’lgan so’zning ham sintaktik imkoniyatlarini belgilaydi [9]. Masalan, “yemoq” fe’lidan yasalgan “yemak” otida ham shunga xos valentlik izlari saqlanadi. Bu holat valentlikning leksik va sintaktik sathlarda qanday ishlashini ko’rsatadi. Valentlik hodisasi so’z birikmalarining tashkil topishi va ularning murakkab sintaktik konstruksiyalarga aylanishida ham markaziy rol o’ynaydi. Har bir yangi element sintaktik struktura ichida joylashayotganda, o’zining valentlik imkoniyatiga ko’ra kiritiladi. Agar u mavjud strukturaga mos kelmasa, sintaktik buzilish yuzaga keladi. Shunday qilib, valentlik nafaqat grammatika, balki sintaktik ijtimoiylikni boshqaruvchi mexanizmdir.

Xulosa. Xulosa tarzida aytganda, valentlik hodisasi tilshunoslikda so’zlarning sintaktik va semantik bog’lanishlarini ifodalovchi asosiy tushuncha sifatida qaraladi. Fe’lning valentligi uning gap ichidagi to’ldiruvchilar soni va turini belgilaydi, bu esa gapning tuzilishi va ma’nosini aniqlashda muhim rol o’ynaydi. Valentlik nazariyasi tilning sintaktik va semantik tizimlarini birlashtiruvchi vosita sifatida tilshunoslikda chuqur tadqiqotlar va amaliy qo’llanmalar uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Tilni o’rganish va o’rgatishda, shuningdek, tilni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirishda valentlik nazariyasi muhim ahamiyatga ega bo’lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Axmedov B. "O'zbek tilining sintaksisi va valentlik nazariyasi". Toshkent: Fan. 2015.
2. Karimova N. "Sintaksis va valentlik: nazariy va amaliy jihatlar". Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Milliy universiteti nashriyoti. 2017.
3. Qodirov S. "Tilshunoslikda valentlik hodisasi". Toshkent: Til va adabiyot. 2018.
4. Islomov M. "O'zbek tilida valentlik nazariyasi". Toshkent: Akademiya nashriyoti. 2016.
5. Rustamova D. "Sintaktik birliklar va valentlik". Toshkent: Ilmiy nashrlar. 2019.
6. Tursunov A. "Valentlik nazariyasining zamonaviy talqini". Toshkent: Fan va texnologiya. 2020.
7. Yusupova L. "O'zbek tilida sintaksis va valentlik". Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi. 2021.
8. Sobirov J. "Tilshunoslikda valentlik hodisasi: nazariy asoslar". Toshkent: O'zbekiston Davlat nashriyoti. 2014.
9. Mirzaev R. "Sintaksis va valentlik: yangi yondashuvlar". Toshkent: Ilm-fan. 2022.